

Juhász Valéria

A literációs tudatosság kialakulása az olvasástanulás előtt

Az írott nyelvhasználat megfelelő szintű elsajátítása nélkülözhetetlen a tanulási képességek kibontakoztatásához, működtetéséhez, illetve fejlődéséhez, azaz az írásbeliség ismerete minden további tanulás alapja. Az iskolai teljesítményekre azonban jelentős hatást gyakorol az iskolai oktatástól függetlenül a tanulók szocioökonómiai státusza, és ez hosszú távon befolyásolja a diákok készségeinek fejlődését is.¹ A tanulók családi háttere és tanulmányi teljesítménye közötti összefüggés azt mutatja, minél magasabb a szülők iskolai végzettsége, minél magasabb státuszú munkával rendelkeznek, minél több kulturális és anyagi tőkéje van a családnak, annál jobb a tanuló teljesítménye.² A PISA-mérések kimutatták, hogy Magyarországon a családi háttér teljesítménymeghatározó szerepe igen erős.³ Viselkedésvizsgálatokból⁴ az is ismert, hogy a szocioökonómiai háttér (SES) befolyásolhatja a kognitív alapképességek és az olvasás kapcsolatát: a magas SES egyfajta védőfaktorként funkcionál, vagyis a jó szocioökonómiai háttérrel rendelkező gyerekek alacsonyabb szintű kognitív alapképességek esetén is viszonylag jól olvasnak. A gyerekek literációs ismeretekbe való természetes belemerülési lehetősége egy összetett literációs kontextusban (olvasáshoz szükséges tárgyi eszközök, környezet, olvasásra irányuló pozitív attitűdök, szokások) nagymértékben befolyásolja az olvasóvá válás folyamatát és annak kibontakozási szintjét. A literációs tapasztalatok megszerzése az írásbeliség kultúrájával való rendszeres és természetes érintkezés során a közegben való komfortérzet kialakulásával kezdődnek, melyek során a kisgyermek megérti, hogy az írásbeliség információszerezésre, -cserére, -rögzítésre és tanulásra, élményszerzésre is szolgál.

Olvasóvá válni csak olvasó környezetben lehet. Az olvasóvá nevelés vitathatatlan előnyei az iskolai teljesítményekből jól meghatározhatóak: „Magyarországon egy olyan diák szövegértési teljesítménye, aki nagyon szeret olvasni, átlagosan annnyival jobb egy olvasni nem szerető diákénál, mintha három évfolyammal felette járna iskolába.”⁵ Az eredmények azt is kimutatták, hogy pusztán az, ha önszántából napi fél órát olvas egy

gyerek, jelentősen megnöveli a szövegértési teljesítményét, ugyanakkor a változatos szövegtípusok nélkülözhetetlenek ahhoz, hogy megfelelően nagy és széles körű szókinccsel rendelkezzenek a gyerekek.

Milyen összetevőkből áll az írástudás és hogyan nevelhető literátus ember?

Az írás-olvasás elsajátítását megelőző literációs környezet, literációs szokások

Ahogy a fent említett mérések eredményei is mutatják, a család első szociális-kulturális közegként hosszú távon döntően befolyásolja a gyermek nevelődésének, fejlődésének irányát, ütemét. A már kora gyermekkorban kezdődő alapozás minősége jelentős mértékben meghatározza, hogy melyik gyermeknek milyen lehetőségei és ezzel párhuzamosan milyen korlátai épülnek ki az egész életen át tartó (*life-long*) és az élet minden területére kiterjedő (*life-wide*) tanuláshoz, illetve annak sikerességéhez. A család és a szűkebb beszélő közösség nyelvhasználathoz, kulturális javakhoz, írásbeliséghez való hozzáférése, a literációs ismeretekben való jártasságának foka, a tanulóval kapcsolatos attitűdje erős mintákba rendeződve továbbhagyományozódik a gyermekekre. Ezért lényeges, hogy a sikeres tanuláshoz vezető elsődleges szocializációs környezet egy olyan literációs környezet is legyen egyben, amely előkészíti az írásbeliséghez való könnyebb hozzáférést. Az otthoni nem megfelelő literációs környezet esetén az óvodára hárul a feladat, hogy az addigi, literációra nevelő kondíciók hiányait egy nagyon tudatosan tervezett és szervezett módon kompenzálja, hiszen az óvoda egyfajta összekötő szerepet is betölt a családi nevelés és a közoktatásra való felkészítés között.

A literációs tudatosság kialakulásának összetevői

A következőkben fontossági sorrend és a teljesség igénye nélkül számba vesszük, melyek azok a korai összetevők, amelyek segítik az írásbeliséghez, ezen keresztül pedig a tanulási képességhez való sikeresebb hozzáférés kialakulását.

Tárgyi, környezeti feltételek

A tárgyi feltételek közé soroljuk azokat a tényezőket, amelyek egyfajta médiumként, közvetítő eszközként vagy közegként segítenek hozzá a literációs ismeretek megszerzéséhez.

- A literációgazdag fizikai környezet megteremtésének alapvető feltétele a fizikailag is megfogható *könyvek, újságok hozzáférhetősége*, ami a kellőképpen motiváló, olvasásra hívó és ösztönző, gazdag könyves miliő meglétét jelenti. Ebben a környezetben nemcsak a felnőtteknek, hanem a gyerekeknek is vannak saját könyvei.
- Aktívan használt, könnyen hozzáférhető *íróeszközök és papírok*, amelyekre feljegyzések, levelek, bolti bevásárlólisták, elvégzendő feladatok kerülnek.
- *Digitális eszközök*, melyeken az előző két tevékenység mindegyike végezhető, pl. e-book-olvasó, tablet, nyomtató stb.
- Egy olvasó környezetben mindig vannak megszokott *olvasóhelyek*: fotelok, ágyak, székek, melyek a különböző olvasási alkalmakhoz igazodóan változhatnak. A munkavégzéssel kapcsolatos olvasó tevékenység például máshol történhet, mint az élményszerző olvasás, vagyis ezek a szférák elkülönül(het)nek. De ilyen hely lehet egy mesesarok vagy egy kuckó is.

- Írásra használt bútorok: *írásasztalok, asztalok*, ahol ezeket a tevékenységeket végezzük. Egy íróasztal ehhez kapcsolódó mintákkal megerősítve már önmagában is írás-tevékenységre hívó hely.
- A lakókörnyezethez közel lévő, fizikálisan is jelen lévő *épületek*, melyekben rendszeres író-olvasó tevékenységet végeznek, pl. oktatási *intézmények*, könyvtárak, rendelők stb.
- Fizikálisan jelen nem lévő, de írásra, olvasásra lehetőséget adó *virtuális intézmények, felületek* az interneten keresztül.

Literációs attitűdök, szokások

Az attitűdök, szokások közé azok a személyes beállítódások kerültek, amelyeket egyrészt a gyermek a saját környezetében lévő személyektől vesz át: tőlük tanulja a literációs viselkedési mintákat, másrészt a gyermek természetes kíváncsiságából erednek.

A gyermek környezetében élők literációs szokásai, viselkedései

- Könyvek, újságok, iratok, feliratok, táblák, egyéb *nyomtatott termékek mindennapos használata*, forgatása, a velük való gyakori kontaktusok, rendszeres és aktív interakciók az írott szöveggel.
- Az *olvasás mint szabadidős* tevékenység: a nyaralások, utazások kötelező tartozéka a könyv, vagy rövidebb szabad időkben elfoglaltság a keresztretjvényfejtés, vagy a társasjátékokhoz, játékokhoz kapcsolódó író-olvasó tevékenység.
- Az *olvasási tevékenység különféle aktivitásmódozatai*: a gyerek környezetében élők különböző olvasási tevékenységi formáinak elkülönülései, amit jelez az arra fordított rövidebb-hosszabb idő, a tevékenység végzésének módja, állva, ülve, menet közben például, legyen az egy levél, egy feljegyzés, egy recept, menetrend, egy színházjegy vagy programfüzet, egy használati útmutató, egy sms, egy tájékoztató elolvasása vagy akár fürdés közbeni, elalvás előtti vagy tanuláshoz kötődő olvasási tevékenység.
- Az *olvasási célok* elkülönülése, amit jelez a viselkedési attitűd: az olvasás megjelenik például mint információszerző, kapcsolattartó, élményszerző tevékenység.
- Az olvasás által kiváltott reakciók, az *olvasás által okozott hatás* értelmeződik a gyerek számára: recept elolvasása után főzés, a gyógyszerhasználati útmutató után gyógyszer beszédése, banki levelek elolvasása és elrakása, élményszerző olvasás utáni lelkiállapot érzékelése stb.
- Az *olvasás* módja lehet *néma* vagy *hangos*. A felnőttek döntő többségben némán olvasnak, ha saját maguk számára olvasnak valamit. A hangos olvasás többnyire azt jelenti, hogy más is jelen van, másnak olvassa fel az adott szöveget. A gyermeknek szánt olvasások mindig így történnek. A kettő elkülönülése jelentéssel bíró esemény.
- *Olvasási tevékenység előkészítésére irányuló aktusok*, például a könyvtárlátogatás, könyvesboltba menés, könyvek, újságok lapozgatása bevásárlóközpontokban, elektronikus eszközök bekapcsolása.
- *Könyvekről, olvasásélményekről való beszélgetés*.

*Egy 3,5 éves kisfiú és anyukája közös könyvnézegetése és beszélgetése a könyvről a Körirodalom Gyermekkönyvtárban
Fotó: Csorba-Simon Dalma*

- *Információkereső tevékenységek* virtuális és fizikailag manifesztálódott helyeken: elektronikus eszközökön, könyvtárban.
- Az *írásbeli tevékenységi formákhoz* kapcsolódó hosszabb-rövidebb terjedelmű, különböző műfajú, eltérő írástevékenységek alkalmazása: információrögzítés - jegyzetelés, adatlapnál – a kitöltés módja, a kapcsolatfenntartás – párbeszédesszövegek létrehozása, vagy akár a tanulás, a munkavégzés szükségleteihez igazítottan hosszabb, összefüggő írásközpontú alkotása.
- Eszközhasználatától függő írásmódok: kézirás (íróeszközzel, tollal, ceruzával) vagy billentyűzethez kapcsolódó írásbeliség.

A gyermek literációs viselkedéseinek a kialakulása, a kialakítása

- Hozzáférhető, saját könyvvállománnyal rendszeres, önálló interakciók.
- Személyközi interakciókhoz kötődő olvasások: rendszeres, napi szintű mesélés a gyermeknek, képeskönyv-nézegetés.
- A meséléshez kapcsolódó *könyvstruktúra-ismeretben* való jártasság megszerzése, mutatása. Megfelelő térbeli tájékozódás a könyvben: tartalomnézegetés (a tartalom funkciójának a megértése, a tartalom helyének (elől vagy hátul) megértése, a címek funkciójának körvonalazódása, a mesék hosszának időhöz való kapcsolása, az oldalszámok funkciójának megértése, a mese illetve a könyv elejének térbeli meghatározása és megértése, az olvasásirány és az olvasási sebesség megtapasztalása akár ujjkövetés segítségével, az illusztrációk és a képzelet szerepének elkülönítése stb.
- *Könyvtárlátogatás, könyvesboltban* időtöltés, az itt töltött könyvismerkedős, könyvlapozgató idők, könyves programok. A szülő könyvtárba kísérése is literációs ismeretközvetítő elem, pl. annak megtanulása, hogy milyen viselkedési szabályok érvényesek a könyvtárban, mi segíti a tájékozódást.

A kis olvasó

Forrás: Melanie Holtsman (<https://www.arts.gov/art-works/2014/big-read-little-readers>)

- Olvasással, betűvetéssel való próbálkozások – *kváziolvasások, kváziírások*. Úgy tesz, mintha olvasna, kinyit egy könyvet, esetleg artikulációt is jelez, vagy „föl is olvas”, illetve mutatja az ujjával, mintha olvasná a sorokat. Úgy tesz, mint az anyukája, amikor főzőcskét játszik, úgy tesz, mintha olvasná a receptet. Vagy fölolvassza a babájának, esetleg úgy tesz, mintha leírná, „aláírná” a saját nevét.
- *Szimbólumok, illetve a szóképek felismerése* (pl. *TESCO, tolni, húzni* – logografikus olvasás), a szimbólumhoz, szóképekhez tartozó nevek „kiolvasása”.
- *Az eszközökhöz kapcsolódó feliratok közti viszony megértése*: vonatjegyen információ az utazás helyéről, időpontjáról, szöveges térképek a bevásárló-központokban, útmutatók, tömegközlekedési eszközökön a közlekedési szabályok stb.
- *Szövegfeldolgozást* mutat a mesékhez tartozó *rajzok* készítése, a verbális információból a mentális reprezentáció és a rajzkészség segítségével vizuális alkotás készítése.
- *Részvevő meseolvasás*: interaktív olvasás, felolvasás vagy fejből mesélés együtt a gyerek bevonásával, kreatív szövegalkotás, dramatizálás, eljátszás, a gyakran ismétlődő meseszövegsorokat a gyerek mondja, mintha ő olvasná.
- *Fonéma/ betű alapú szövegjáték*, szókincsbővítés: olyan szavak keresése, amelyekkel a saját neve kezdődik, vagy felismeri a rendszámokon a saját nevének kezdőbetűjét.
- *Ismert szövegek* (meséből vagy rajzfilmből), mondókák *gyakori mondogatása*, ismételtéte, szerepjátékok játssza.
- Beszélgetéskedzdeményezés, egy rajzfilm vagy egy *mese elmesélése* másnak. Spontán beszélgetéssel vagy akár irányított beszélgetéssel. Ezek a szövegértés, szövegalkotás műveletei.
- *Játékok betűformákkal*: mágnestáblán, műanyagból készült betűkkel például.
- *Mesevárások*: fizikai (pl. ágyba bújik, könyvet választ) és mentális fölkészülés (várakozások, beleélések, képzelet beindítása – nélkülözhetetlen a szövegértéshez) a meshallgatásra.

- *Könyvajándékok, könyvcsere, könyvek elvitele óvodába vagy a barátokhoz.*
- *Olvasásban jártas személy keresése szükséges az írott információ-hozzáférések mediálásához.* Pl. a társasjátékok, játékok megismeréséhez felnőtt segítségre van szüksége a gyermeknek, hiszen a szabályt neki kell felolvasni, illetve olykor a játéktevékenység része a további olvasási-írási készség használata. Az írásbeliség kultúrájához való hozzáféréshez mindaddig egy médiumra van tehát szükség, amíg a gyermek el nem sajátította az olvasást. (Az óvodások számára kitalált társasokhoz, játékokhoz nem csatoltak még például olyan QR-kódot, amely egy okostelefon segítségével elmagyarázná a játékot a gyermek számára.)

A literációs ismeretek

A literációs ismeretek között azokat a tudásokat igyekeztünk felsorolni, amelyek a literációs környezetben tapasztaltakból leszűrődnek, ismeretként épülnek be a gyerek tudásába.

- Az írás-olvasás hozzátartozik a mindennapi kommunikációhoz (kinek jobban, kinek kevésbé).
- Az írás és az olvasás összefügg a nyelvvel, az élő szóval.
- Különböző típusú, műfajú, tartalmú, funkciójú, célú és hatású szövegek léteznek. Műfaji ismeretek szerint a gyermek pl. meg tudja különböztetni, felismeri a mese, vers, használati útmutató, recept stb. sajátosságait, ha ezt még nem is tudja pontosan verbalizálni.
- Az előzőekhez különböző szövegstruktúrák tartoz(hat)nak. A szövegstruktúrákon belüli elemek eltérő funkcióval, jelentéstartalommal rendelkeznek.
- Kialakul a könyvekben való téri tájékozódás rutinszerű készsége (megfelelően tartja a könyvet, az elején kezdi, és nem áll a könyv fejfel lefele a kezében, tudja, hogy hol keresse a tartalomjegyzéket, mire való, érti az oldalszámok szerepét, mire való a címek, balról jobbra, fölülről lefelé történő olvasásirány ismerete).
- A könyvekben lévő illusztráció és a szöveg viszonyáról való fogalomalkotás. A könyvválasztás során képzele van arról, hogy a kisebbeknek szóló könyvekben esetleg több a rajz, és ez is befolyásolja a választását.
- Bizonyos szövegek erősebb, míg más szövegek gyengébb hatást gyakorolnak az olvasóra.
- Az írás-olvasás történhet digitális és nem digitális felületen is.
- Kialakul a fogalma a szavak, betűk közti különbségről, arról, hogy vannak rövidebb és hosszabb szavak. Tudja, hogyan tagolódnak a szövegek, bekezdések, címsorok, megkülönbözteti a központosítást a szavaktól. Tudja, hogy a szavak betűkből állnak, esetleg a gyermek maga is próbálkozik a szavak követésével az ujjával, érdeklí, hol tart a felolvasó a mese szövegében.
- Fokozatosan kialakul, hogy a leírt szó a kimondott szóval ekvivalens, hogy a szavakban lévő betűk pedig a hangoknak felelnek meg, s ennek tudatában nemcsak a kód megfejtésével fog próbálkozni, hanem annak kreatív használatával is.
- Meg tudja különböztetni a betűket a számoktól, és azokat egyéb más vizuális jelektől.

Záró gondolatok

A literációs tudatosság az írott szövegekkel folytatott interakciókon keresztül fejlődik. Azok a kisgyermek, akiknek a környezetében komplexebben jelen van a mindennapokban az olvasás és az írás, több évnyi előnnyel rendelkeznek már iskolába lépéskor a literációs ismereteik, s így az olvasáselsajátítás folyamata szempontjából azokhoz képest, akiknek az írásbeliség csak igen korlátozott mértékben jelenik meg az életükben. Ez nemcsak a fent felsorolt tényezőket illeti, hanem nagymértékben befolyásolja a szókincs alakulását. Az a gyermek, akinek nagyobb a szókincse, gyorsabban fejlődik az olvasástanulásban, hiszen a ksilabizált betűkhöz gyakrabban tud jelentést társítani a meglévő szókincsen keresztül, és ez a jelentéstársítás felgyorsítja a silabizáló olvasás rápillantászerű olvasássá való átalakulását. A fejlettebb szókincs fejlettebb anyanyelvi tudatosságot (a fonológiai, szemantikai, szintaktikai és pragmatikai tudatosság) is eredményez, vagyis a literációs tapasztalatszerzés meghatározza az anyanyelvi tudatosság fejlődésének a mértékét és az ütemét is.⁶ Mindezek kritikus elemei lesznek az olvasástanulás fejlődésének. Az anyanyelvi tudatosság fejlettsége, a nyelvi kreativitás kifejlődése hozzásegíti a gyerekeket a metanyelvi tudatosság eléréséhez is. Ez a metakognitív viselkedés olyan tudatos és szándékos értelmező stratégiák használatára ösztönzi az olvasó embert, amelyek jobb és hatékonyabb tanulási képességekhez és eredményességhez vezethetnek kevesebb energiabefektetéssel. Számos tanulmány igazolta már, hogy az iskola igazából nem képes csökkenteni a tanulók közti kognitív különbségeket, sokkal inkább a Máté-effektus lesz egyre erőteljesebb az évek előrehaladtával. Ezért a gyermek számára tudatosan szervezett korai, komplex literációs tapasztalatszerzéseiről nem túlzás azt állítani, hogy sorsdöntő jelentőségűek lehetnek.

A jól fejlett literációs tudatosság, szövegértési készség az egész személyiségre pozitív hatást gyakorol: önbizalom-erősítő, kommunikációfejlesztő, szociális készségeket fejlesztő hatásuk is kimutatható, hiszen a sokat olvasó emberek empatikusabbak a környezetükkel is.

Jegyzetek

1. Ostorics László, Szalay Balázs, Szepesi Ildikó, Vadász Csaba: PISA2015 – Összefoglaló jelentés. Budapest: Oktatási Hivatal, 2016. Elérhető: https://www.oktatas.hu/pub_bin/dload/kozoktatasi/nemzetkozi_meresek/pisa/PISA2015_osszefoglalo_jelentes.pdf
2. Balázi Ildikó – Ostorics László – Szalay Balázs – Szepesi Ildikó: PISA2009. Összefoglaló jelentés. Szövegértés tíz év távlatában. Budapest: Oktatási Hivatal, 2010.
3. Uo. 56–57.
4. Tóth Dénes – Csépe Valéria: Az olvasás fejlődése kognitív idegtudományi nézőpontból. Pszichológia, 2009 (29) 4. sz. 357–375.
5. Balázi – Ostorics – Szalay – Szepesi i.m. 65.
6. Vö. Szinger Veronika: Kiváras és bontakozó írásbeliség – Hagyomány és újszerűség az óvodai írás- és olvasás-előkészítésben. Elektronikus Könyv és Nevelés, 2007 (9) 1. Elérhető: <http://olvasas.opkm.hu/index.php?menuId=125&action=article&cid=789>